
ЦИВІЛЬНЕ ТА СІМЕЙНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 340.1

Л.А. Музика,
кандидат юридичних наук, доцент

ОКРЕМІ ПИТАННЯ КОДИФІКАЦІЇ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті розкривається сутність поняття “кодифікація”, з’ясовуються її передумови та особливості реалізації в аспекті цивільного права. Досліджуються питання щодо предмета кодифікації.

Ключові слова: кодекс, кодифікація цивільного законодавства, систематизація, інкорпорація, консолідація.

В статье раскрывается сущность понятия “кодификация”, определяются ее предпосылки и особенности осуществления в аспекте гражданского права. Исследуется вопрос о предмете кодификации.

Ключевые слова: кодекс, кодификация гражданского законодательства, систематизация, инкорпорация, консолидация.

Paper reveals the essence of the concept of “codification”, its preconditions and features in the aspect of civil law are defined. The issue of the subject of codification is investigated.

Keywords: code, codification of civil legislation, systematization, incorporation, consolidation.

У працях вітчизняних і зарубіжних вчених-юристів (теоретиків права та галузевих фахівців) проблема кодифікації висвітлюється вже не одне сторіччя [1]. При цьому уніфікованого визначення самого поняття кодифікації сформульовано не було. Зазначений факт можна сприймати на користь обґрунтування актуальності дослідження цього правового явища. Важливість його пізнання зумовлена також наявністю певних крайнощів у підходах вітчизняного законодавця: в одних випадках спостерігається надмірна та недоречна кодифікація, в інших – її відсутність за нагальної потреби.

Захоплення ідеями кодифікації сягає своїм корінням у ХІХ ст., очолював цей рух І. Бенґам, який запропонував і, власне, ввів у науковий обіг термін “кодифікація” [2, с. 146]. У Російській імперії, до складу якої входила основна частина сучасної України, 8 лютого 1804 р. було затверджено проект плану книги законів, одна з частин якої повинна була містити цивільні закони. Саме цю дату вважають початком цивільно-правової кодифікації в Росії [3, с. 139].

В Україні питанням кодифікації присвячено декілька кандидатських дисертацій, виконаних у межах наукової спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (Погорелов Є. В. – Харків, 2000 р. [4], Гетьман Є.А. – Харків, 2003 р. [5], Рогач О.Я. – Київ, 2003 р. [6], Задюєнко О.В. – Київ, 2013 р. [7]). Окрім того, за спеціальністю 12.00.08 – кри-

мінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право захищено докторську дисертацію (Грищук В.К. – Київ, 1992 р.) [8].

На особливу увагу цивілістів заслуговує низка вітчизняних праць.

Кодифікація приватного (цивільного) права України (Київ, 2000 р.) [9]. У цьому виданні розглядаються теоретичні засади вітчизняної кодифікації приватного права, зокрема концепція та структура тоді ще проекту нового Цивільного кодексу України, проблеми систематизації законодавства у сфері підприємництва; висвітлюються концептуальні основи кодифікації приватного права щодо суб'єктів та об'єктів цивільних прав, особистих немайнових прав фізичних осіб, речового права, права інтелектуальної власності, зобов'язального права, сімейного та спадкового права, міжнародного приватного права.

Кодифікація цивільного законодавства на українських землях (Київ, 2009 р.) [10]. Видання містить найповніше зібрання кодифікованих актів цивільного законодавства, які були розроблені та діяли на українських теренах, або просто існували як проекти і не були введені в дію, однак дають уявлення про рівень розвитку цивільно-правової думки того часу. Праця є важливою для пізнання проблем кодифікації, зокрема в історичному аспекті.

Слід визнати незаперечним той факт, що більшість вчених-цивілістів тією чи іншою мірою торкаються у своїх працях питань кодифікації відповідного законодавства. Однак в аспекті проблематики цивільно-правового регулювання феномен кодифікації на дисертаційному рівні не досліджувався. Це, поза сумнівом, є потенційним напрямом у доктрині цивільного права.

Завдання нашої статті – дослідження сутності поняття “кодифікація”, її передумов і особливостей здійснення в аспекті цивільного права.

Дослідники кодифікації наголошують на можливості кодифікації норм [11, с. 254], кодифікації права [12] та кодифікації законодавства [13]. Отже, постає запитання: про що йдеться у цих випадках – про суміжні чи різні поняття?

У правовій літературі справедливо зазначається, що предметом упорядкування при кодифікації є не лише нормативно-правові **акти**, а й безпосередньо юридичні **норми** правових інститутів [14, с. 31]. Інші автори зазначають, що за своєю суттю кодифікація – один із способів систематизації **законів**, який полягає в суттєвій зміні, переробці та прийнятті нового кодифікованого акта. При цьому відбувається не лише зовнішня, а й внутрішня переробка чинного нормативно-правового акта шляхом прийняття кодифікованого акта [15, с. 33].

Поняттям “право” охоплюється не лише законодавство, а й доктрина і практика його застосування. Тому навряд чи коректно вести мову про можливість кодифікації права.

Загальною метою кодифікаційної діяльності слід визнати прийняття кодифікаційного акта, спрямованого на вдосконалення форми і змісту законодавства. При цьому кодифіковані акти забезпечують чіткість, стабільність і ефективність функціонування та розвитку певної галузі законодавства.

Остання ознака (ефективність) залежить від того, наскільки повно й адекватно у процесі законодавчої регламентації враховані об'єм і специфіка відносин, що регулюються, чи оптимальним є вибір методів правового регулювання та чи відповідає зміст передбачених в законі норм принципам права [16, с. 3].

Існують численні підходи щодо визначення поняття “кодифікація”, а також його співвідношення із поняттями “систематизація” та “інкорпорація”. Виділяють три основні підходи: 1) кодифікація та інкорпорація – це різновиди систематизації, кодифікація є способом приведення законодавства у систему, при цьому нове право зберігає старий зміст (С.А. Голунський, М.С. Строганович,); 2) системати-

зація (інкорпорація) і кодифікація – особливі види правотворчості, кодифікація визнається удосконаленням форми та змісту законодавства, якій передують систематизація (інкорпорація) законодавства (С.С. Алексєєв, Д.А. Керімов, М.П. Євтеєв, Л.А. Стещенко, З.К. Симорот, А.А. Ушаков); 3) кодифікацію визначають як більш широке поняття, а інкорпорацію (систематизацію) – її видом (наприклад, Ф. Беляков виділяв два види кодифікації – в широкому та вузькому значенні. В останньому значенні кодифікація ототожнювалася з інкорпорацією та систематизацією [17]).

Окрім наведених, найбільш поширених підходів, також слід відмітити позиції авторів, які виділяють: 1) три форми систематизації – інкорпорація, консолідація та кодифікація [18, с. 388]; 2) три відносно самостійні види: облік, інкорпорація, консолідація, а кодифікацію виокремлюють як особливу змістову форму впорядкування нормативного матеріалу [19, с. 214].

Систематизацію розглядають як метод впливу на систему законодавства, за допомогою якого встановлюються та підтримуються системні зв'язки (ієрархічні, структурні, функціональні, генетичні) між актами законодавства; цей метод впливу використовується у різноманітних формах [20, с. 24]. Основними завданнями систематизації є: уніфікація законодавства; подолання колізій; усунення прогалин правового регулювання.

Інкорпорацією зазвичай визначають таку форму систематизації, за якої нормативно-правові акти об'єднуються повністю або частково у збірники, зводи нормативно-правових актів тощо в певному порядку (хронологічному, алфавітному, системно-предметному і т.д.). Під *консолідацією* розуміють зведення нормативно-правових актів в один збільшений акт з метою єдиного і всебічного регулювання відповідних однорідних суспільних відносин, що мають спільний предмет правового регулювання [21, с. 43]. Їх основна відмінність від кодифікації полягає в тому, що остання передбачає не лише зовнішню, а й внутрішню обробку матеріалу, і її кінцевим результатом є новий нормативно-правовий акт.

Найбільш прийнятною і обґрунтованою нам видається позиція про те, що кодифікація є найвищою сходинкою систематизації, якій зазвичай передують консолідація та інкорпорація. При цьому процеси консолідації та інкорпорації не обов'язково мають кінцевим варіантом кодифікацію. Вони є бажаними, а не категоричними передумовами. Це повною мірою застосовується для первинних кодифікацій, наприклад, як це було з Кодексом України про адміністративні правопорушення, із Житловим кодексом та ГК України. Коли ж має місце наступна кодифікація, то беруться за основу досягнення попередньої систематизації законодавства у формі кодифікації, консолідації чи інкорпорації.

Російський вчений О. Л. Маковський, один із розробників теорії кодифікації у цивілістиці, окреслив три можливі значення цього поняття: 1) процес робіт з кодифікації права, 2) результат цих робіт, тобто синонім слова “кодекс”, і 3) загальна характеристика значного етапу законопроектних робіт, що завершилися створенням кодексу [22].

Натомість французький цивіліст Ремі Кабріак розмежовує поняття “кодифікація” і “кодекс”, що видається цілком обґрунтованим. Під кодифікацією вчений розуміє “діяльність з надання правовим нормам такої форми, в якій вони стають єдиним цілим”, а під кодексом – “сукупність розрізнених правових норм, об'єднаних у форму єдиного цілого” [23, с. 24]. Аналогічної позиції дотримується і новозеландський вчений Р. Д. Малхолленд, який вважає, що кодифікація – це викладення норм права в пов'язаній, послідовній, систематизованій письмовій формі [24, с. 18].

У правовій науці прийнято виділяти принципи кодифікаційної діяльності. До загальноправових відносять такі: 1) законність; 2) наукова обґрунтованість; 3) демократизм; 4) гуманізм; 5) наступність (спадковість) [25, с. 54]. У цьому контексті слід зауважити, що Конституційна рада Франції визнала правову визначеність найважливішим правовим принципом. Запропонований перелік принципів кодифікації, на нашу думку, може бути доповнений також принципами правової визначеності, справедливості, соціальної обумовленості та відповідності кінцевого результату (кодексу) Конституції України.

Згідно з принципами кодифікації учасниками законодавчого процесу підлягає з'ясуванню таке складне питання, як межі цивільно-правової кодифікації. Під останніми слід розуміти законодавчо закріплену сукупність цивільно-правових норм, які систематизуються й об'єднуються у кінцевий результат – кодекс. Враховуючи принципи демократизму та соціальної обумовленості, межі цивільно-правової кодифікації визначаються передусім із врахуванням мети, завдань та об'єктів цивільно-правового регулювання. Так, у ст. 1 ЦК УРСР 1963 р. визначалося його (Кодексу) завдання, у ст. 2 – відносини, що регулювалися цим Кодексом, однак при цьому не було статті, присвяченій принципам цивільного законодавства. Чинний ЦК України у ст. 1 перераховує відносини, що ним регулюються, у ст. 3 – наводить перелік загальних засад цивільного законодавства, натомість стаття щодо завдань ЦК України відсутня. Останній факт вважаємо недоліком чинного ЦК України. На нашу думку, в ньому варто передбачити завдання Кодексу. До речі, в інших кодифікованих актах, наприклад, у СК України, КК України у ст. 1 чітко визначені їх завдання.

Також для ефективної кодифікації важливим є врахування близькості окремих галузей законодавства при врегулюванні однорідних суспільних відносин. Саме тому прийняття відповідного кодексу має узгоджуватись з іншими кодифікованими актами та нормами законодавства, що регулюють суміжні відносини. Наприклад, ЦК України та ГК України містять численні протиріччя у врегулюванні одних і тих самих питань, послуговуються різним термінологічним апаратом (наприклад, щодо видів та форм права власності; видів юридичних осіб) і, незважаючи на багаторічне спільне існування, зумовлюють численні наукові дискусії [26] і спроби їх законодавчої уніфікації (зокрема, річна відстрочка вступу в силу цих Кодексів обумовлювалась, в першу чергу, необхідністю їх уніфікації). Таким чином, залишається багато проблем у практиці застосування цих двох кодексів. Так, Я. М. Шевченко справедливо вважає, що не може бути одночасного існування ЦК і ГК України, адже це створює сум'яття і для інвесторів, і для громадських організацій [27, с. 7]. А цього можна і необхідно було б уникнути ще на стадії їх розробки та прийняття.

Р. Кабріяк переконливо доводить, що історія кодифікації підпорядковується законам циклічного розвитку. На його думку, певний цикл кодифікації схематично може бути розділений на чотири фази: період створення кодексів, період їх дії, період кризи та період реформ. Для народження і розвитку кодифікації, пише автор, потрібно зіткнення двох елементів: 1) соціальної потреби у правовій визначеності та 2) сильної політичної волі, спрямованої на кодифікацію [23, с. 114].

Загалом історичний аналіз правотворчого процесу свідчить про те, що етапи кодифікації цивільного законодавства відповідають періодам розвитку держави. Прийняття нових кодексів пов'язане із посткризовим зміцнення влади або її переходом. У часи, коли трансформуються суспільні відносини, зберігається й попит щодо зміни принципів і форм державної організації суспільства та необхідність здійснення різноманітних правових реформ.

Дослідивши юридичну літературу та законодавство щодо сутності кодифікації, В. К. Грищук запропонував прийнятну, на нашу думку, класифікацію можливих кодифікацій [28, с. 15]. Дещо адаптувавши її до сучасних реалій, маємо такі види кодифікацій:

- за сферою дії акта (загальнодержавна, відомча, місцева);
- за предметом (галузева та комплексна);
- за об'ємом матеріалу (часткова, загальна та генеральна);
- за ступенем і характером переробки законодавства (у широкому розумінні слова та у вузькому);
- за формою кодифікованого акта (Конституція, Основи, Кодекс, Звід законів, Закон, Збірник, Систематичне зібрання, Правила, Устав, Положення, Регламент).

Окремо слід наголосити на тому, що вітчизняний Парламент має приділяти пильну увагу якості законодавства. Це повинно відображатися в моніторингу законодавства та правозастосовної практики, в системному аналізі та узагальненні інформації ефективності чинного законодавства з метою виявлення відповідності законів, що приймаються, запланованому результату правового регулювання, а також очікувань з боку учасників законодавчого процесу, судів та інших органів, громадян. Адже важливим елементом забезпечення якості законодавства взагалі і цивільного зокрема, має бути його належна та вчасна кодифікація. Прикладом зазначеного моніторингу може слугувати практика щорічних звітів Ради Федерації РФ про стан російського законодавства.

Таким чином, однією з умов нормального функціонування суспільства визнається якісне і стабільне законодавство. Не в останню чергу це залежить від рівня системності останнього, одним із напрямів реалізації якої є кодифікація. Криза джерел цивільного права в Україні обумовлена передусім “законодавчою лихоманкою”, далеко не завжди професійною діяльністю законодавця, ігноруванням ним правил законодавчої техніки, а подекуди – і формальної логіки.

Водночас наявність цієї кризи пояснюється не лише надмірною кількістю законодавчих актів, а й хронічною відсутністю окремих з них, насамперед Закону України “Про власність”. Він втратив чинність ще у 2007 р., а нової редакції, на жаль, немає й донині. Неодноразово на розгляд Парламенту вносилися законопроекти “Про право комунальної власності” та “Про комунальні підприємства”, однак вони не стали законами.

На підставі проведеного аналізу деяких проблем кодифікації цивільного законодавства, у відповідь на запитання “чи існує наразі необхідність його нової кодифікації”, певно, слід відреагувати негативно. Однак воно (цивільне законодавство), поза сумнівом, потребує подальшого вдосконалення з урахуванням сучасних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Див., наприклад: *Жинульяк С. О.* кодификации и ее влиянии на законодательство и на науку права. (Начало) / С. О. Жинульяк // Юридический вестник : Март, апрель и май. Издание Московского Юридического Общества. – М. : Тип. А.И. Мамонтова и К°, 1876, Кн. 3–5. – С. 33–54 ; *Жинульяк С. О.* кодификации и ее влиянии на законодательство и на науку права. (Окончание) // Юридический вестник : Август и сентябрь. Издание Московского Юридического Общества. – М. : Тип. А.И. Мамонтова и К°, 1876, Кн. 8–9. – С. 57–80 ; *Пахман С.В.* История кодификации гражданского права : Т. 1. / Пахман С.В. – М. : Книга по Требованию, 2011. – 487 с. – Петербург, Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1876 г. ; *Чхиквадзе В.М.* Вопросы кодификации : сборник науч. статей / В. М. Чхиквадзе, А. Н. Иодковский. – М. : Госюриздат, 1957. – 247 с.

2. Ушаков А.А. Методологические основы и законодательный метод в советском правотворчестве // Уч. зап. Перм. гос. ун-та им. А.М. Горького (Юридические науки). – 1966. – Вып. 147. – С. 143–148.
3. Маковский А. Л. Code Civil Франции и кодификация гражданского права России (связи в прошлом, проблемы влияния и совершенствования) / А.Л. Маковский // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. – 2005. – № 2. – С. 137–148.
4. Погорелов Є.В. Кодифікаційна діяльність в правовій системі України (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Є.В. Погорелов. – Х., 2000. – 167 с.
5. Гетьман Є.А. Кодифікація законодавства України : поняття, особливості, види : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Є.А. Гетьман. – Х., 2003. – 210 с.
6. Рогач О.Я. Кодифікаційні акти в системі законодавства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О.Я. Рогач. – К., 2003. – 19 с.
7. Задоєнко О.В. Кодифікація цивільного процесуального законодавства України у 1922 – 2012 рр. (історико-правове дослідження) : автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. В. Задоєнко. – К., 2013. – 21 с.
8. Гришук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України : проблеми історії, методології та теорії : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / В.К. Гришук – К., 1992. – 438 с.
9. Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. проф. А. Довгерта. – К. : Український центр правничих студій, 2000. – 336 с.
10. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : Книга в 2-х томах / Уклад. : Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько та ін. / За ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. – К. : Правова єдність, 2009. – Т. 1 – 1168 с., Т. 2 – 1240 с.
11. Алексеев С.С. Общая теория права. В двух томах / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит. – 1982. – Т. 2. – 360 с.
12. Мовчан А.П. Кодификация и прогрессивное развитие международного права / Мовчан А.П. – М. : Юрид. лит., 1972. – 214 с.
13. Антоненко В.О. Кодифікація як самостійна форма систематизації правових джерел / В.О. Антоненко // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 35–42 [Електронний ресурс] – режим доступу : file:///C:/Users/yurko/Downloads/FP_index.htm_2009_3_7%20(1).pdf.
14. Борисова Н.Ф. Современные тенденции кодификации института условно-досрочного освобождения от отбывания наказания несовершеннолетних // Проблемы кодификации уголовного закона : история, современность, будущее (посвящается 200-летию проекта Уголовного уложения 1813 года) // Материалы VIII Российского конгресса уголовного права, состоявшегося 30 – 31 мая 2013 г. / ответ. ред. докт. юрид. наук, проф. В.С. Комиссаров. – М. : Юрлитинформ, 2013. – С. 30–32.
15. Волков К.А. Кодификация уголовного закона и судебное нормотворчество // Проблемы кодификации уголовного закона : история, современность, будущее (посвящается 200-летию проекта Уголовного уложения 1813 года) // Материалы VIII Российского конгресса уголовного права, состоявшегося 30 – 31 мая 2013 г. / ответ. ред. докт. юрид. наук, проф. В.С. Комиссаров. – М. : Юрлитинформ, 2013. – С. 32–35.
16. Кленова Т. В. Основы теории кодификации уголовно-правовых норм : автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Т.В. Кленова. – М., 2001. – 36 с.
17. Беляков Ф. Нужна кодификация // Социальное обеспечение. – 1958. – № 11. – С. 25.
18. Теория государства и права : Учебник для вузов / Под ред. М.М. Рассолова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и Право, 2000. – 693 с.
19. Теория государства и права : Учебник / Под редакцией проф. В.В. Лазарева. – М. : Право и Закон, 2000. – 424 с.
20. Малшиев Б.В. Систематизація як засіб відображення телеологічних (цільових) зв'язків у законодавстві України // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 1. – С. 22–26.
21. Давыдова М.А. Роль учета и систематизации нормативно-правовых актов в обеспечении их правового качества // Академический юридический журнал. – 2007. – № 2 (28). – С. 43–49.
22. Маковский А.Л. О кодификации гражданского права (1922 – 2006). – М. : Статут, 2010. – 736 с. [Електронний ресурс] – режим доступу : https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CCsQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.library.ru%2Fhelp%2Fdocs%2Fn76493%2F1.rtf&ei=YVBuU7WDF_P44QTio4DACw&usq=AFQjCNGM_XeksK9pVbs4owrIDDhUvSZE6Q&bvm=bv.66330100,d.bGE.
23. Кабриак Р. Кодификации / Р. Кабриак ; пер. с фр. Л. В. Головки. – М. : Статут, 2007. – 476 с.

24. Крутий Е.А. Современные кодификации международного частного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Е.А. Крутий. – М., 2012. – 236 с.

25. Гришук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України : історія і сучасність // Кримінальний кодекс України (проект) : проблеми теорії та практики. Матеріали науково-практичної конференції. – Львів, 1994. – С. 52–58.

26. Див., наприклад : Кузнецова Н. Основні методологічні засади сучасного цивільного права України // Право України. – 2009. – № 8. – С. 14 ; Шербина В. Деякі проблеми удосконалення господарського і господарського процесуального законодавства // Право України. – 2010. – № 8. – С. 15 ; Луць В.В. Тенденції розвитку договірної права України в сучасних умовах // Право України. – 2009. – № 8. – С. 11 ; Мамутов В.К. Кодифікація господарського законодавства України : стан, проблеми, перспективи // Тези доповіді на круглий стіл “Кодифікація господарського законодавства України : стан, проблеми, перспективи”, Інститут законодавства Верховної Ради України, м. Київ, 2 листопада 2010 р. – С. 5.

27. Шевченко Я. Поняття приватного права як ядра правопорядку, заснованого на ринковій організації економіки // Право України. – 2009. – № 8. – С. 7.

28. Гришук В.К. Вибрані наукові праці / В.К. Гришук. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 824 с.

Отримано 05.03.2014